
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01375536 8

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО ИЗДАНІЯ ОБЩЕПОЛЕЗНЫХЪ И ДЕШЕВЫХЪ КНИГЪ.

Павло Бородаєвський.

ЯК РОЗВЕСТИ НА ПІСКУ СОСНОВИЙ БІР



№ 53.

Ціна 10 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Тип. Т-ва п. ф. „Электро-Тип. Н. Я. Стойковой", Знаменская, 27.

1908.

Извлеченіе изъ устава „Благотворительнаго Общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ“, утвержденнаго 19 ноября 1898 года.

---

§ 1. Общество имѣетъ цѣлью придти на помощь религіозно-нравственному развитію и экономическому благосостоянію малорусскаго народа. Съ этой цѣлью Общество издаетъ одобренныя цензурою дешевыя и доступныя по языку и изложенію книги какъ религіозно-нравственнаго содержанія, такъ и по всѣмъ отраслямъ сельско-хозяйственнаго и вообще промышленнаго знанія, а равно и литературно-художественнаго содержанія.

§ 2. Общество состоитъ изъ неограниченнаго числа членовъ, коими могутъ быть совершеннолѣтнія лица обоего пола, за исключеніемъ учащихся въ учебныхъ заведеніяхъ, состоящихъ на дѣйствительной военной службѣ нижнихъ чиновъ и юнкеровъ и лицъ, ограниченныхъ въ правахъ по суду.

§ 3. Члены Общества раздѣляются на почетныхъ, членовъ-сотрудниковъ и дѣйствительныхъ, и утверждаются Общимъ Собраніемъ по избраніи ихъ Правленіемъ.

§ 4. Въ почетные члены могутъ быть избираемы Общимъ Собраніемъ лица, сдѣлавшія значительныя пожертвованія въ пользу Общества, или оказавшія ему иныя существенныя услуги.

§ 5. Члены-сотрудники отъ членскихъ взносовъ освобождаются, а взамѣнъ того участвуютъ въ дѣлахъ Общества своими трудами.

§ 6. Дѣйствительными членами Общества состоятъ лица, вносящія въ кассу Общества ежегодно не менѣе трехъ рублей. Размѣръ единовременнаго взноса не можетъ быть менѣе десяти годовыхъ взносовъ дѣйствительнаго члена.

Примѣчаніе. Членскіе взносы, пожертвованія и рукописи доставляются въ Спб., на имя Правленія Общества (адресъ почтамту извѣстенъ).

Павло Бородаєвський.

Як розвести на піску сосновий бір.



С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Тип. Т-ва п. ф. „Электро-Тип. Н. Я. Стойковой", Знаменская, 27.
1908.

Як розвести на піску сосновий бір.

Ліві, а иноді й праві береги наших українських річок складаються дуже часто з піску. Піски то підступають до самого берега річки, то відходять від його і розстилаються за прирічними лугами та лісками на десятки і сотні десятин. Береги Дніпра, Ворскли, Десни, Псьола, Орелі та Донця складаються на 6—7 і більше верст у ширину з піску; вітер підхоплює цей пісок, несе його на поля, на луки, на села і хутори і засипа їх, а на пісчаному морю виростають високі „кучугури", на котрих росте дереза, шелюг та корячкуватий осокір. Велику шкоду робить пісок хазяїну, а мало хто турбується про те, щоб задержати його і не дати йому псувати хліборобну землю і заносити села. Скілько такого нікчемного піску набереться на Україні,—сказати трудно; але, пригадавши те, що Ворскла тече по Україні на протязі 230 верств і по її берегах багато нанесено сипучого піску, Псьол з його широкою пісчаною долиною тече на протязі 243 вер., Ореля протіка в Полтавщині та Харьківщині 330 в., а Донець у одній Харьківщині пробіга 400 вер., можна положити за вірне, що тисячі і десятки тисяч десятин прирічного піску не приносять людям нічого окрім збитків. Наприклад, у двох сільских громад—Ямпольскої та Лиманської Изюмського повіту числиться нездатного для хліборобства піску по

Донцю не мало, не багато, а цілих 2478 дес. Що до України Слободськоі, то тікаючи від Ляхів та від своеі військовоі старшини, народ, захвачуючи під оселі нові ніким незаняті землі, селився поперед усього по річкам—Ворсклі, Донцю та иншим, і у власність йому попали піски, що лежали по цім річкам. Таким побитом багато пісків перейшло у власність українських громад. Не мало їх перейшло і від панів після скасування кріпацтва, бо пани, віддаючи здебільшого селянам гірші землі, накидали їм і піски. В Харьківщині, Чернігівщині та Полтавщині у селян лічиться усього 835,000 дес. непридатноі землі; більшість її складається з піску. За останні 200 літ ніколи не жилось у нас селянам добре, а тепер, як намножилось народу, як земля стала гірше родити, а луки затолочились, як вирубали ліс, побільшали податі і усе подорожчало, як волі стало меньше, то й зовсім жити стало важко. Поліпшити житя селянина-хлібороба не так то просто. Треба йому і волі дати, і землі [1]), і лісу [2]) прибавити, і податі зменьшити, і грамоті підучити, і як землю обробляти, щоб побільшали врожаі, і як ліс садити й ростити, щоб була з нього хата й віз та инше з своеі деревини. Коли їдеш українським селом, то бачиш хатки, зроблені з хворосту, абож глини *(саманні)*; вкриті

---

[1]) Наділи у трьох лівобережних Українських губерніях такі:

	На ревизську:	На наличну душу:
В Полтавській губ. на душу чоловіків пада	2 д. 1200 кв. с.	1 д. 1440 кв. с.
В Чернігівській	3 „ 940 „ „	2 „ 240 „ „
„ Харьківській	3 „ 1440 „ „	2 „ 720 „ „

[2]) Лісу у сельських громад 3-х губерній лічиться 410.000 дес., а у панів 940.000 десят.

вони соломою. Двори обнесені поламаними похилими тинами, а то й зовсім тину не має, повітки та загати низенькі, старенькі, обмазані полупаним кізяком з дірками на кришах. Звісно, ліс порубаний, лісу нема, а на тих місцях, де колись ріс ліс, шумлять весняною водою яри, абож біліють сипучі піски. Що до пісків то їх можна зробити не тільки не шкідливими, а ще й користними. Як же це зробити? Звикле, на низьких заливних містах, коло річок росте дуб,654 ересток, вьязок, ясен, кленок, липа, осика, осокір, чорноклен, жостір, ліщина, рідко терен, а на самих низьких та мокрих з водою містах росте чиста висока та струнка вільха. Далі від річки на сухих вже болотцях між купинами, де ще не глибоко можна знайти воду, росте лоза, а кругом береза; на ще вищих містах росте абож сосна, абож ріденька травиця, та на „кучугурах"—дереза, шелюг та корячкуватий осокір. У селах, де земля піскувата, не рідко можна бачити гнучку та гінку високу тополю. З усіх перелічених дерев на піску скоріш усього можна розвести сосну, бо тільки вона одна росте гарно на піску, та ще можна до неї додати шелюг, котрий росте й на самих сипучих пісках. Ці останні піски перш усього засажують шелюгом абож сплош, абож розбивають піски шелюгом на клітки 5—10 десятин у кожній, а як він підросте і буде захищати клітки від вітру, і пісок не буде здуватися вітром, то тоді вже клітки засажують сосною. Сосну розвести не дуже трудно, було б бажання. Сосна розмножується, як звісно, одним насінням, бо не дає парості ні від коріня, ні від пеньків, скажем не так, як примірно верба, кожна гіляка котрої, забита у землю, прий-

мається і дає дерево, кожний пеньок котрої дає багато паростків. Сосну так розвести не можна. Таким робом перш усього розуміється треба соснового насіння— абож купити його [1]), абож, зібравши шишки у бору, заготовити своє насіння; затим треба дізнатися, чи гарного, зхожого добули ми насіння і треба зхоронить його так, щоб воно не зтратило зхожесті. Потім треба насіння посіяти, а для цього знайти місто, пригоже під „питомник“, на котрім будуть 1—2 роки рости „живці“, обробити це місто і тоді вже посіяти на йому насіння. За живцями у питомнику не минеться доглядати, полоти їх та знищувати їх ворогів—робаків, вовчків та инше. Зростивши живці, їх висажують на піски, де будем розводити бір, щоб вони тут прийнялися. Піски оброблюють, орють, скородять і розмічують міста, на котрі садовлять живці; а иноді сипучі піски, за 2—3 роки до садки сосни, засажують, як і раніш казано, шелюгом: клітками або сплош.

Весною, рідко у осени, живці вибірають з питомника, везуть на піски, де і садовлять їх; літом за садкою ходять, полють її, а як бір підросте, то садку підрізають. Усі перелічені роботи ми будемо оглядати у такому порядку: 1) Як заготовити соснове насіння; 2) Як заложити сосновий питомник; 3) Як посадити і зберегти посаджені соснові живці; 4) Як доглядати за бором.

---

[1]) Соснове насіння продається у „казенних сімяних складах“ по 50—80 к. за фунт. Про те, де і як можна купити насіння, можна довідатись у сусіднього казенного лісничого. На кінці цієї книжки перелічені лісничества полуденних губерній Россії, де можна купити й насіння й вирощені живці і де можна побачити посадки соснового бору.

1. Як заготовити соснове насіння.

Збірання насіння. Сосна цвіте весною у квітні та травні (Апріль, Май). Квітки у сосни бувають двох розрядів. На одних квітках *(мал. 1.)* розпложується тільки та жовта цвітень, що густими хмарами носиться весною над сосновим бором. Сидять ці квітки на кінцях гилячок зібрані на стебельках, мов свічечки, жовтими купками;



Мал. 1.
Квітка першого розряду з цвітенью.

як узяться за такий стебельок руками, абож ударити по йому паличкою, то зразу ж з його полетить жовта цвітень, вітер рознесе її і як тільки вона попаде на соснові квітки другого розряду, то зразу ж у їх почина рости соснове насіння. Ці другі квітки *(мал. 2)*—шишечки ростуть на тім же дереві, що й перші квітки, тільки вони поміщаються на кінцях гилячок парочками по дві у купі на загнутих до землі хвостиках „цвітоножках“. Шишечки з завязаним у їх насінням побільшуються і до осени робляться такі, як горошини і сіріють. Дозріває соснове насіння аж на другу осінь, шишки випускають його з себе, ще держучись на дереві, весною другого року.

Таким побитом соснове насіння дозріває через $1^{1}/_{2}$ року після того, як завьяжеться. Сосна родить насіння не що року, а через 3—7 років, дивлячись по місцевости. На соснах, що ростуть поодиноко, шишок бува більш, ніж на соснах по густих борах. Для того, щоб добути соснове насіння, зімою, або рано весною з здорових 50—60-літних сосон



Мал. 2.

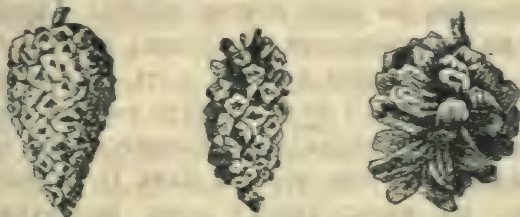
Квітка другого розряду з шишками (*а*, *б*); *в*—шишки в-осени.

зривають спілі шишки—не червиві, не щуплі, не зелені, а повні, цілі і на цвіт сірі *(мал. 3)* [1]).

Сушка шишок і очистка зерна. Зірвані шишки сушать так. Роблять деревьяний ящик без дна такого розміру, щоб можна було помістити його у піч. Потім дно робиться полотняне і прироблюють його до ящика так, щоб воно не торкалось, як поставити ящик у піч, об чірінь печі

[1]) У день можна зібрати 3—4 четверика шишок. З кожного четверика $^{1}/_{2}$ фунта чистого насіння. У 1 фун. насіння лічиться 65.000 зерен; четверик шишок вісить 6—9 фунтів.

Трохи вище цього дна роблять з палічок друге дно і на його сиплють шишки. Піч натоплюють так саме жарко як для хліба, дають їй трохи прохолонути і всовують у піч ящик. Незабаром шишки почнуть лущати—це



Спіла шишка. Шишка тріскається. Стара розтріскана шишка.

Мал. 3.

вони випускають насіння, котре пада на полотно. Насіння у печі не треба довго держати, а слідує винявши ящик з печі вибрати його, розтріскані шишки висипати геть, а ящик досипати новими шишками. Треба дуже доглядати за тим, щоб не пересушити насіння, бо воно тогді не зійде на питомнику. Можна добути з шишок насіння і так: розіслати у палкий сояшний день коло білої хатньої стінки рядно, а на його насипати шишок і потім ворушити їх граблями. Шишки від сонця будуть тріскатися, а насіння висипатись на рядно. Зерна випадають з шишок з крильцями (*мал. 4*). Щоб ці крильця відламати, очистити зерно, на насіння прискають трохи водою і перетрушують його або у мішку, абож просто перетирають руками.



Мал 4.

а. Два соснових зерна.
б. Соснове зерно без крильця.
в. Соснове зерно з крильцем.

Затим насіння розстилають на горищі, щоб прохололо і одвівають потім від його крильця та сміття. Чим менш буде у нашому насінню білих та сірих зерен, тим краще насіння.

Як дізнати, чи зійде зібране насіння. Гарно добуте насіння, як його розрізати пополовині, не буде здаватись сухим, а як роздавити його на нігті, то воно зоставить на йому слід масла і буде пахнути смолою (живицею).

Для того, щоб докладніще дізнатись, чи зхоже насіння, відлічують сто зерен і сіють їх у ящик, абож у горщик на пісок: зверху зерна притрусюють теж піском і легенько, щоб не залити, поливають водою крізь густе сито. Пісок завжди треба держати мокрим. У теплім місті зерна починають зходити через 7—8 днів; кожен день треба лічити, скільки зійшло зерен, лічити треба доти, аж поки насіння перестане зходити; як що із 100 посіяних зерен зійде 50—60 зерен, то таке насіння можно сіяти на питомнику.

Як держати насіння, щоб воно не зтратило зхожесті. Соснове насіння згодом тратить зхожість—його не можно держати довше трьох років. Хоронять його у сухому, але не теплому і не холодному місті, скажем у коморі, привісивши у вузеньких мішках до стелі. Насіння треба берегти від мишей, дуже ласих до нього.

2. Як заложити сосновий питомник.

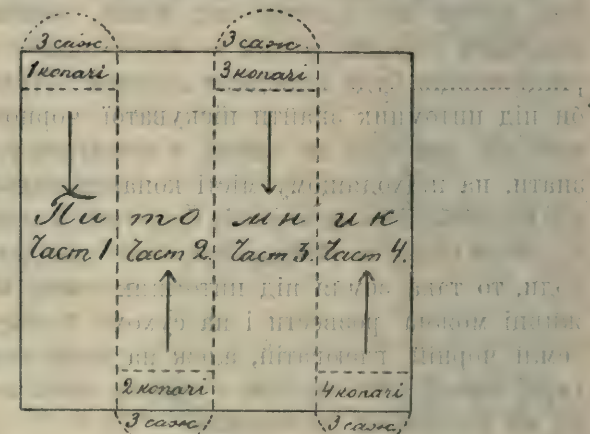
Як обібрати місто під питомник. Саме головне діло у цій справі — це обібрати під питомник гоже місто. Сосна, як і раніш ми казали, росте звичайно на піску. Виходячи з цього, треба найти під питомник місто пі-

скувате, лише не на сухому, білому неплодющому піску, а на більш-меньш сірому цвітом, що бува на низьких містах не далечко від вільх, березняків, абож сільських городів, *тільки не на гноюватій землі*, де корінці живців буде підьїдати „вовчок". Краще було б як би під питомник знайти піскуватої чорноземлі, тільки щоб під нею була не глина, а пісок; для того щоб це дізнати, на підходящому місті копають глибоку яму, і як що на глибині 9—10 вершків буде така ж земля, як і зверху, абож пісок, та не буде жорстви і на дні ями не буде води, то така земля під питомник гожа. Звісно соснові живці можна розвести і на сухому білому піску і на землі чорній глеюватій, алеж на такій землі зростити гарні живці дуже трудно і будуть вони не такі гарні, як на піскуватій чорноземлі.

Місто під питомник треба обірати, як можна ближче до тих пісків, де будемо розводити бір, щоб недалеко було возити живці. Окрім того на Україні, особо ж на південому і східньому краю її (Старобільський, Изюмський повіти, Катерноcлавщина та инші міста, що лежать ще ближче до моря) з весни та літом дують сухі, палкі, південні та південно-західні вітри: ці вітри сушать землю, піднімають хмари сухого, гарячого піску і оголяють рослини. Щоб хоч трохи оберегти від шкодливих вітрів посіяне соснове насіння, а потім і живці, питомники треба закладати у защиті, на приклад, на поляні серед лісу, абож під лісом, котрий буде захищати від вітру і зпеки з півдня та з схід-сонця.

Як підготовити грунт для питомника. Знайшовши під питомник підхоже місто, у осени його очищають від бурьяну і перекопують лопатами на глибину 10—12

вершків: на таку глибину вироста корінь живців за два роки до висадки їх на піски. Перекопку роблять так.

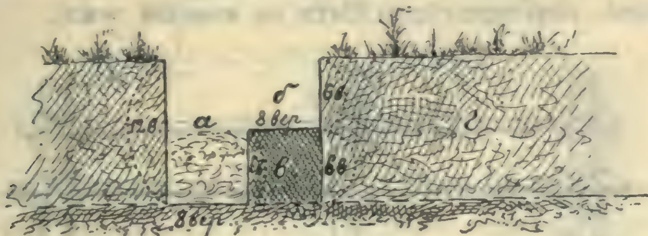


Мал. 5.

Стрілки показують, куди ведеться робота.

Питомник розбивають на частини, по 2—3 саж. завширшки (*мал.* 5). На кожну таку частину від одного і другого краю питомника становлять по 2—3 копача з лопатами чи заступами, так що, поставивши одних копачів на перші частини з одного боку питомника, других копачів (2—3) становлять на сусідню частину вже з другого боку питомника; таким робом розставляють копачів, поки вони займуть увесь питомник. Кожна купка копачів на своїй частині з краю питомника копає рівчачок, або ж яму глибиною 12 верш., шириною 8 верш., складаючи викопану землю купкою за питомником перед рівчаком, глибиною 6 верш., шириною 8 верш. (*мал.* 6), кидаючи землю на дно першого рівчачка, *добре*

розбиваючи землю, мілко посікаючи лопатами дернину,— так щоб земля добре перемішалась: дуже густе та товсте коріння рослин треба небезпремінно вибірати і відкидати геть, бо в його так вросте коріння живців, що потім буде рватися, як будемо копати живці для садки.



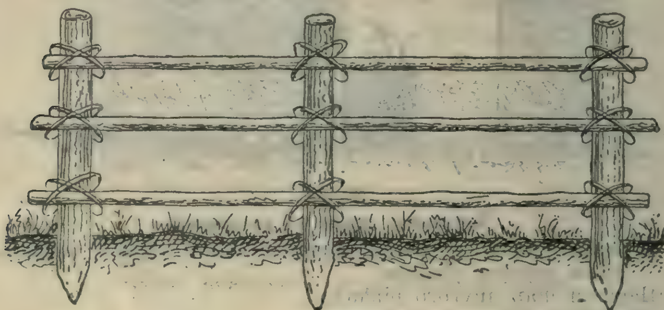
Мал. 6.

Перекопка землі на питомнику.

а. Перший рівчак, до половини закиданий землею з першого шара другого рівчака.
б. Перший шар другого рівчака.
в. Другий шар другого рівчака.
г. Ще не копана земля.

Цей другий рівчак углибляють ще на 4—6 верш., кидаючи землю таки у перший рівчак. Затим копачі рядом з другим копають третій рівчак таким же самим робом, як і другий, і роблять так далі, аж поки не перекопають увесь питомник. Після перекопки питомника з двох боків його зостануться на кожній частині по одному не засипаному землею рівчаку; їх засипають землею викинутою, як копали перший рівчак. Як що під питомник обібрано місто з близькою від верху водою, то питомник обкидають канавою 1—1½ арш. глибиною до 1 ар. шириною, щоб відвести від питомника лишню воду; гарно було б, як би воду з канави спустити куди

небудь на бік. Як що вода стоїть під землею глибоко (півтора—два аршина), то канаву копати не слід,бо вона буде сушити землю на питомнику. Після перекопки питомник огорожують латами, щоб на нього не зайшла скотина (*мал.* 7). Рано весною, як тільки земля на питомнику трохи одійде, її знову перекопують на ґлибину 4 верш., щоб гарно було сіяти на мьягкій землі.

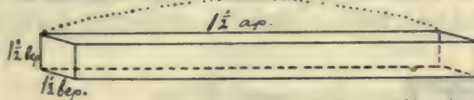


Мал. 7.

Огорожа.

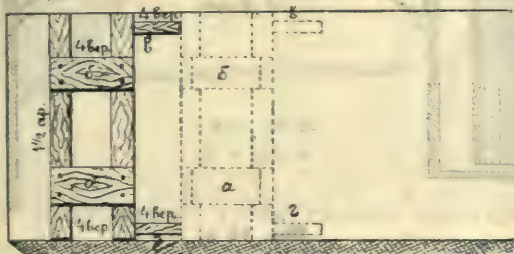
Як сіяти соснове насіння. Перекопаний питомник розбивають вірьовкою (віжками) на півтора-аршинні грядки, кидаючи між грядками під дорожку по 12 верш. на кожну. Грядки над доріжками не піднімають, як скажем робиться під капусту, щоб вони літом не так пересихали. На зроблених грядках залізними граблями, як що вони є, розбивають грудки, а за тим деревьяними граблями рівняють верх грядок, щоб на їх не було ямок та бугрів, та щоб земля була пухка. На добре оброблених грядках роблять сіяльними брусками рівчаки, у котрі й сіють насіння; бруски роблять таких розмірів, як то

визначено на *мал. 8*, і збивають їх дощечками *а* і *б* до купи так, щоб між ними було 4 верш. Положивши поперек грядки сіяльні бруски (*мал. 9*), двоє хлопців або чоловіків становляться на дощечки ногами і, надавивши їх добре, перекладають бруски за положені вздовж



Мал. 8.
Сіяльний брусок.

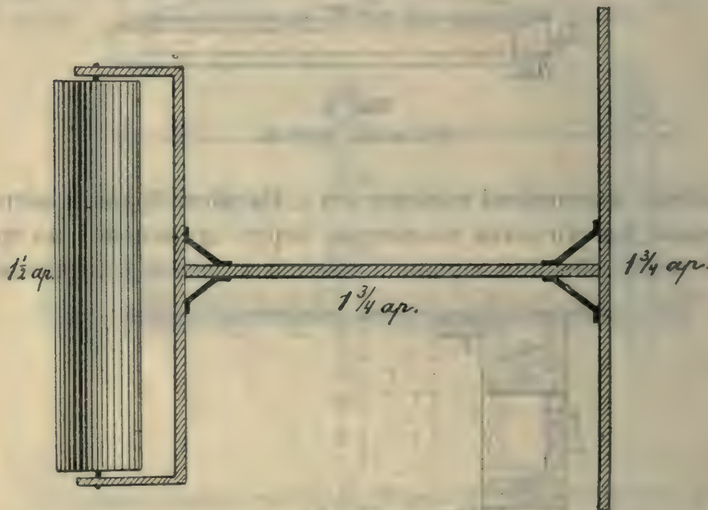
грядки 4-вершкові палічки *в* и *г*. На місті брусків зостаються два рівчачка по півтора верш. шириною і по три четверти або один вершок глибиною кожний; у ці рівчаки



Мал. 9.
Сіяльні бруски на грядці.

дві дівчини сіють соснове насіння по рощоту четверть фунта ($^1/_4$ ф.) чистого насіння на одну квадратну, абож дві сажені півтора-аршинної грядки (трохи не повний чайний стакан). Щоб вірно висіяти насіння, сажнем одмірюють вздовж грядки дві погонні сажені, а сіяльни-

цям відміряють кожній по $^1/_8$ ф. насіння (по півстакана) і як вони зразу не вгадають і насіння зостанеться, то остачу досівають на ті міста, де посіяно мало, або де насіння нерівно лягло. Слідом за сіяльницями двоє підлітків засипають посіяне насіння землею, нагортаючи її у рівчачок так, щоб насіння було засипане землею не

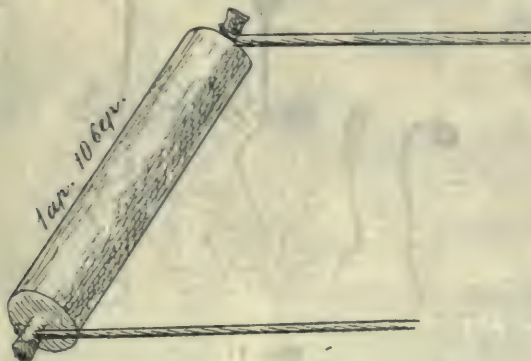


Мал. 10 а.
Коток.

глибше, як на товщину соснового зерна. Потім, як що земля на грядках суха, *прикочують котком* (*мал. 10*). щоб насіння скоріш зійшло. Як що вода близько, то посів поливають, а зверху грядки покривають старою соломою на 2—3 вершки завтовшки. Можна солому замінити осокою, лепехом, та чим иншим. Під соломою і иншим земля не буде пересихати і вітер розносити насіння.

Солому зверху пригнічують хворостом, щоб вітер не розніс її.

Як доглядати за питомником. Неділі через три сосна почне зходити. Як тільки примітять перші зходи, солому з грядок знімають і розкладають між грядками *зходів.* Зходи треба берегти від горобців та инших пташок, котрі дуже люблять соснове зерно (*мал. 11*). Літом



Мал. 10 б.
Коток.

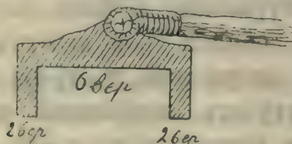
питомник прополюють: треба пильно доглядати, щоб він не заростав бурьяном, а після дощів, як земля затужавіє від сонця, грядки прополюють сапками (*мал. 12*). Як що літо буде засушливе, то треба б було, як де не дорого буде коштувать, питомники поливати хоч раз у тиждень, ліпше рідше, за те добре. Поливають звичайно над вечір, щоб не попсувати живців, бо сонце обпалює мокрі живці. На квадратну, або на дві погонних сажні грядки виливають не менш 3—4 відер води. Весною на другий рік живці на грядках, де вони

густо поросли, проривають, викидують геть живці тоненькі, не зелені на цвіт, недорослі, такі що і самі не виростуть і другим мішають рости, як слід.



Мал. 11.
Соснові зходи.

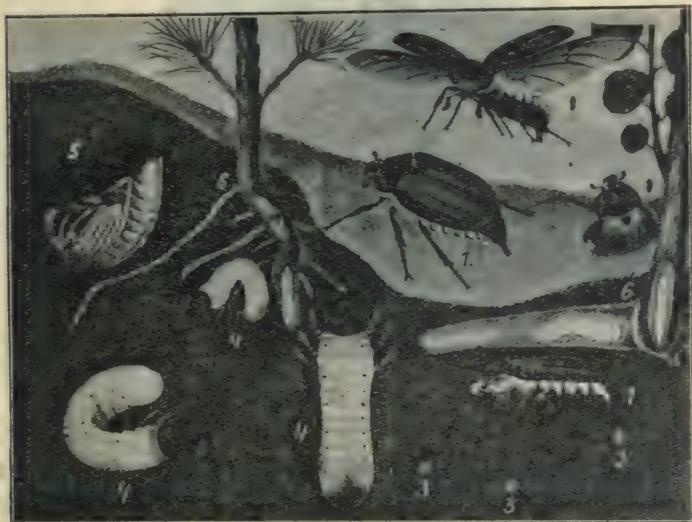
Вороги соснових живців. Живці на питомниках часто підьїдаються „робаком“ *(мал. 13 а і б)* та „вовчком“ *(мал 14)*



Мал. 12.
С а п а ч к а.

тим, що часто плодиться на городах і їсть капусту. Підьдені живці сохнуть, а як витягти їх рукою, то корінці

у їх здаються підструженими мов би ножицями. Робаки зводяться так: беруть три ложки гасу (карасіну, *фотогену* теж) і роблять з нього густе тісто, до його прибавляють потроху води (цеберку), щоб тісто розійшлось. На тих грядках, де є робак, між стежками живців



Мал. 13 а.

1—2. Хрущ двох розрядів: 1—майський.
3. Яйце хруща.
4. Робак, який випложується з яйця.
5. Робак перед тим, як з його вилітає весною хрущ.

роблять гострою палкою дірки по 3 на стежку і наливають у дірки газову мішанину; робак від цього дохне, абож тікає глибше, ніж росте корінь живців. Що до вовчка, то укопують там, де його багато розплодилось налиті водою горщики, вовчки падають у воду і топ-

ляться, а то ще закопують у осени у ямки кінський кизяк, куди на зиму ховаються вовчки; весною кизяк викопують і палють разом з вовчками. Заливають ще нори вовчка звичайним дьогтем.



Мал. 13 б.
2. Іюньський хрущ.

Дорослі живці. На питомнику живці ростуть один або два роки, після чого їх розсаджують на піски. Де не бува великих засух—у Полтавщині, Чернігівщині то що, там висаджують і однолітки, а по инших країнах двохлітки, як з довшим корінням. Гарні, годящі для садки живці будуть з довгими—десяти-дванацяти (10—12) верш. середніми корінцями, з рясними на їх боковими корінцями — „*мочками*“, зеленими свіжими голочками і довгим, товстеньким стеблом.

На однім місті не слід сіяти більш одного, багато двох разів, бо абож живці будуть рости не гарно, абож треба буде здобрити землю, що трудно виконати не

ученому чоловікові. На старому місті можна сіяти сосну знову років через 3—4.

Скільки треба затратити роботи та матеріялів на закладку питомника. Щоб зростити на ста квадр. саж.



Мал. 14.

Вовчок.

абож на двохстах погонних саженях півтора-аршинних грядок сто, стодвадцять тисяч 2-х літніх живців, треба:

1) на перекопку землі у осени 20—30 хлопців або дівчат;

2) на огорожу латами 7—8 чоловіків, 15—20 трехсажньових лат та 20 стовбів;

3) на весняні роботи по посіву насіня 8—10 хлопців та дівчат;

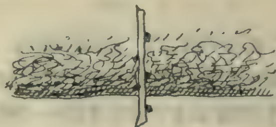
4) соснового насіння 25 фун:

5) соломи два вози;

6) на полку і поливку за два літа 18—20 дівчат. По цінах Изюмського повіту одна тисяча живців обходиться 35—40 коп. Казна продає по 50 коп. за тисячу скрізь.

3. Як посадити і зберегти посаджені соснові живці.

Садка шелюга. На більш-менш сипучих пісках, де сосну зразу садовити ніяк не можна, бо вона буде пропадати від сонця і спеки, де її буде заносити пісок, треба у той рік, як заложимо питомник, посадовити шелюг; для цього піски розбиваютъ на клітки по 5—10 дес. у кожній, і кожну клітку обсажують шелюгом у три—чотири полосй, так щоб від однії до другої полоси було півтора—два аршини, а на зовсім сухих пісках садять шелюг сплош. Сосну на таких пісках садовлять через 2—3 роки тоді, як підросте шелюг і буде захищати живці від сонця та вітру. Шелюг садовлять так: рано весною рубають шелюгові 2—3 літні різки і притому так, щоб не обідрати кори, не обшморгати гільячок та пупьяшок, не обсушити різки і не заморозити їх.



Мал. 15.
Посаджений черенок.

На пісках орють плугом борозни глибиною 5—6 вер. на півтора-два аршини одна від другої; у борозну, товщим кінцем проти того, як іде плуг, кладуть різки, одна коло другої вздовж борозни, різки заорюють другим плугом, що йде слідом. Добре було б, як би різки у борознах притоптати ногами або придавити котком, На високих пісчаних буграх та кучугурах різки ріжуть на „черенки“ *(мал. 15)* по 8 верш. кожний. Черенки са-

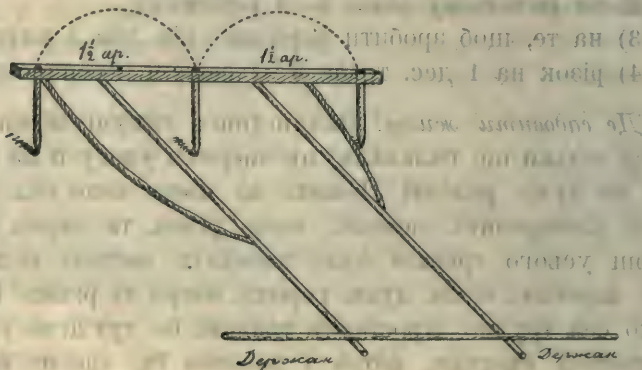
довлять чи під лопату, чи під *меч* так, як сосну, об чім буде річ пізніш. Поверх землі оставляють 1 верш. черенка з одним або двома пупьяшками. На одну десятину треба:

1) на рубку різок $1^1/_2$—$2^1/_2$ чоловіка;
2) на розкладку різок 3—4 робітниці;
3) на те, щоб зробити борозни—пів дня з плугом;
4) різок на 1 дес. треба 3—4 сажені (кубичеські);

Де садовити живці. Залишивши сипучі піски, про котрі тільки що балакали, ми звернем увагу й на піски ще не дуже розбиті. Лежать ці піски коло сел, абож коло хліборобних земель, озер, річок, та серед лісів. Перш усього треба-б було засадити сосною ті піски, які заносять оселі, луки, городи, озера та річки. Піски коло сел трудно заростають травою, бо тут день у день товчеться скотина, котра і розбива їх; але не кожна громада згодиться від разу засадити їх сосною—ніде буде підпасувати скотину; від цього не минеться починати садку сосни на пісках, що тягнуться вздовж хлібів, лугів, озер та річок. Простіш усього розвести ліс на полянах, що лежать серед лісів, бо тут у затишку у схованці від палких вітрів менш пропаде посадженних живців. Поки садка діло не дуже знакоме, то треба вибірати під садку піски низькі, сируваті, більш-менш порослі травою, тирсою, типцем, молочаєм то що, та ще піски на лісних полянах.

Підготовка грунту до посадки живців. Під садку одмірюють стільки землі, скільки у нас буде весною на питомнику однолітніх та двохлітніх живців, котрі треба висадити по розліку девьять тисяч шістьсот (9600) живців

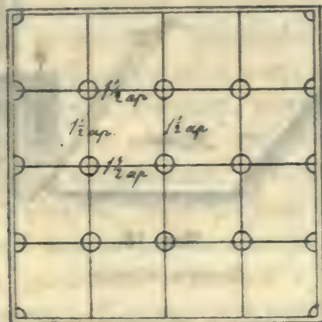
на одну десятину. Одміряну землю у осени орють плугом, або „букірем“ на глибину 2—3 верш., гарно обертаючи землю, щоб рослини були під землею на дні борозни. Весною оранку як можна раніш скородять, бо на скороженій землі довше держиться вода. Як тільки на питомнику земля відійде так, що можна копати живці,



Мал. 16.
Розмітчик.

на заскороженій оранці розмітчиком розмічають посадочні міста—ті міста, на які будем садовити живці. Розмітчики вживають ручні, деревьяні (*мал. 16*) простої роботи. На кожний розмітчик становлять по два парубки і пускають їх по дві пари—одну пару вздовж оранки, а другу поперек. Той парубок, котрий йде поруч з послідньою борозною, дивиться, щоб кінець його держака йшов нарівні з борозною; тоді борозни будуть рівні і між ними буде як раз по $1^1/_2$ аршини. Таким робом земля розмічается на клітки так, що як посадити на ті міста, де перехрещуються борозни, по живцю, то живець од живця буде на півтора аршини, а на десятину

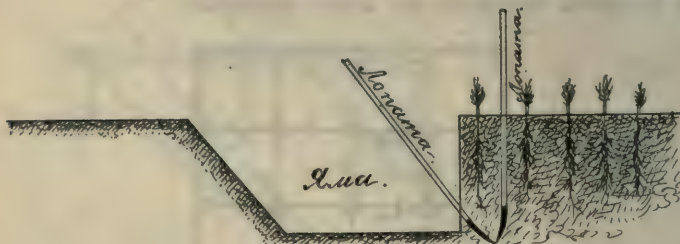
їх буде 9600 штук (*мал. 17*). Садити на десятину менш живців не слід, бо довше прийдеться полоти садку; полють, аж поки сосна своїм гіллям закрие землю. Зубці на розмітках можна розмістити і частіше, скажем на один аршин один від другого, тоді на десятину буде садовиться двадцять одна тисяча шістьсот (21600) живців (дивись таблицю на кінці книжки).



Мал. 17.

Викопка живців. Тим часом як розмічають оранку на питомнику копають живці так. Відряжені на копку живців хлопці та дівчата коло крайнього рядка живців на грядці копають лопатами широку яму такої глибини, на яку виросли корінці живців: у цю яму тихесенько, піддержуючи руками, одвалюють лопатами, поставленими руба (*мал. 18*), перший рядок живців; відвалені живці обережно витягають пучками з ями, трохи витрушують від землі і умочають корінцями у налиту у переріз воду, у котрій розмішана глина так густо, щоб вона бралась за корінці. Після цього пучок живців кладуть абож на носилки, зроблені ящиком з відлогими

стінками, як що садка не далека, абож на віз, на котрому розістлана мокра солома. Живці кладуть рядами (шарами), притрушують корінь кожного ряда мокрим (сирим) піском, аж поки не накладуть повні носилки чи віз; багато класти на віз не треба, щоб живці не помнялись. Треба доглядати, щоб чи на возі, чи на носилках



Мал. 18.

Копка живців.

сонце не сушило коріння живців. Копати живці треба так, щоб корінці не рвались, бо як обірвати у сосни середній корінь, або обшморгати хоч трохи бокові маленькі, коротенькі корінців, що звуться „мочками", то як би ми гарно не посадили живця, він рости не буде, а всохне. Викопавши перший рядок, так само копають другий, третій і останні.

Прикопка живців. Привезені на місто посадки живці прикопують на оранці у викопані рівчаки так, щоб ні вітер, ні сонце не обсушували корінців. Кожний рядок живців у рівчаку треба теж притрушувать сирим піском. Перед тим як прикопувати живці, їх беруть з воза пучками і дуже бережно розбірають по одному, щоб не обірвати „мочок"; живці маленькі, хилі, з обірваними

та обшморганими мочками, з жовтими голочками та обламаними пупьяшками (почками) на кінці стебелька викидають геть, а останні прикопують у рівчачки, як казано.

Підноска живців до садільниць. До садільниць живці підносяться на носилках. Треба доглядати, щоб живці на носилках не зоставались з голими корінцями, а були завжди притрушені сирим піском—це діло тих, що носять носилки; їх же діло дивитись за тим, щоб садільниці не брали у відра по багато живців, бо инакше живці у відрах будуть мнятись, плутатись корінцями і садільниця буде рвати корінці виймаючи їх по одному з відра для садки. Садільниця, набравши у відро з водою живців, доглядае, щоб корінці їх були завжди у воді і щоб вони там не плутались; для цього відро перегорожується палічкою пополам і у одну половину становляться живці. З відра для садки садільниця бере *по одному живцю бережно, щоб не пообшморгувати мочок і не обірвати середнього коріня.*

Садка. Садовити живці можна абож під лопату, чи заступ, абож під „садільний меч д. Колесова". *Садка під лопату* йде так. На перехресті борозен, зроблених розмітчиком, копач копае яму такої глибини, щоб вона була не мільче довжини соснового коріня і, як що можна по грунту землі, з рівною, прямою задньою стінкою. У викопану ямку садільниця становить живець, притуливши його до стінки і держучи двома пальцями однієї руки на пів-вершка або один вершок вище того міста, де починається корінь (це місто зветься шийкою) (*мал. 19*), а другою рукою насовуе у ямку землю. Засипавши ямку землею у щерть, садільниця гарно обминае руками землю біля живця,

а потім ще добре обтоптує ногами і переходить до копача, котрий тим часом зробив другу ямку. Щоб садка під

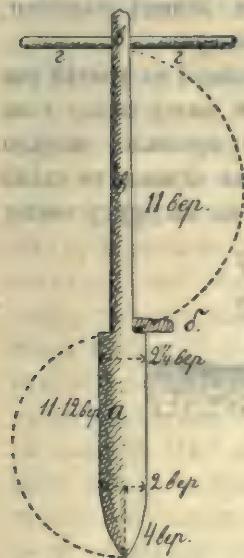


Мал. 19.

лопату йшла гарно, треба доглядати: 1) Щоб копачі робили ямки узенькі (4—6 верш. завширшки) з рівною стінкою і такої глибини, щоб кінець соснового коріня не доходив до дна; 2) Живець у ямку треба опускати так, щоб він був засипаний землею до зелених голочок, а як що пісок сухий, або засажують бугри, то живці треба садить у землю до половини зелених голочок — щоб вітер здуваючи пісок не оголив коріня і не засушив живця; 3) *Як головне діло треба замітити собі, щоб сосновий корінь не загнувся у ямці, бо сосна з загнутим корінем не буде рости і засохне, як не зараз, то через два-три роки після садки; та щоб живці добре притоптували.* Посажені під лопату живці, як викопали садку гарно, ростуть добре, тільки така садка трохи дорого коштує: на 1 дес. треба не менш, як 24 робочих днів. Дешевше коштує садка під садільний меч д. Колесова.

Садка під меч Колесова. Меч Колесова (*мал. 20*) складається: 1) з залізної пластини *а* одинадцяти-дванадцяти вершків довжини, два вершки ширини і три восьмих

вершки товщини (*мал. 21*); 2) до пластини приробляється підніжка *б*; 3) до неї ж прибивають залізний стержень *в* десять-дванадцать вершків довжини і 1 дюйм товщини; 4) у стержню на верху є дірка, у котру закладають 5) деревяний держак *г*. Важити меч Колесова буде 11—12 фун. Сільский коваль зробить його за 1 карб. 10—15 коп. Що до садки, то вона робиться ось як: Робітників розставляють по борознам, зробленим розмітчиком, по двоє: одного з мечем, а перед ним садільниця з живцями у відрі з водою. Затим робітники з мечами піднімають за держаки мечі і з силою опускають їх на землю у перехресті борозни, а затим хитають меч від себе і до себе; кожний з їх вганяє свій меч у землю на всю довжину пластини *а* (*мал. 20*); зробивши це, меч виймають з землі. У зроблену таким робом щілину кожна садільниця опускає живець, держачи його рукою, як показано на малюнку 19. На 1—2 вершка від першої щілини робітник робить другу, придавлюючи пластиною *а* землю до живця, так щоб він дуже добре був стиснутий у першій щілині; ця друга щілина забивається так, як і перша, а третя забивається підбором чобота. Щоб живці були посаджені добре, треба доглядати: 1) щоб мечі забивались у землю на усю довжину пластин і при тому рівно, а не косо до землі



Мал. 20.
Садільний меч Колесова.

(*мал. 22*); 2) щоб живці у першій щілині дуже добре придавлювались мечем; 3) щоб живець був закопаний у землю на пів-вершка або один вершок нижче того міста, де починаються зелені голочки; 4) *щоб корінь у щілині не загнувся.*

Мал. 21. Розріз пластини меча *a.*

Підсадка. На другий, а може і на третій рік з весни треба буде огледіти нашу садку і як що багато посаджених живців пропало—всохло то що,—то треба на місто загинувших підсадити свіжі живці. Садку можна лічити гарною, як на другу весну



Мал. 22.

зостанеться три четверти живців цілими, а тільки одна четверть посаджених всохне.

На посадку 1 десятини треба:

1) На оранку 2—2$^1/_2$ конних днів;

2) На бороньбу—половина дня або один день;

3) На розмітку—пів робочого дня;

4) На викопку живців—2—3 робочих дня;

5) На підвозку живців—одна підвода;

6) На підноску живців пів-робочого дня;

7) Садка під меч Колесова 12—16 робочих днів;

„ „ лопату—24 робочих днів;

8) 9600 живців.

По цінам Изюмського повіту садка одної десятини під лопату коштує 19 карб. 43 коп., а під меч Колесова 13 карб. 93 коп.

Як зберегти посаджену сосну. Садка весною та літом дуже заростає бурьяном, особливо як будуть перепадати дощі. Бурьяни, щоб рости, беруть з землі воду, котрої мало зостається для сосни і садка починає сохнуть; бурьян — лютий ворог садки і його треба знищити. Для того, щоб звести бурьян, садку полють. У перше літо садку полють сапачками три-чотири рази, на друге літо 2-3 рази, а на третє 1—2 рази. Чим довш та більш засуха—нема дощів, тим частійше треба полоти, бо окрім того що на садці буде менш бурьяну, у землі після полки буде краще і довше держатись вода. Зворушена сапачками (на 1—2 вершка) земля зверху хоч і дуже пересохне, за те з-під низу вода не буде виходити на повітря. Щоб садка дешевше коштувала, можна садовити сосну на бахчі; тоді полка нічого не буде коштувати, бо бахчу все одно треба полоти. На бахчищах не рідко буває дуже добра садка. Щоб виполоти одну десятину, треба поставити 10 дівчат на один день. Доволі на світі червяків, котрі або їдять соснові голочки, абож підьїдають корінці, але більш усього лиха робить отой такиж „робак“, що підьїда корінці і на питомнику. На малюнку 13 *а* під № 6 видно, як він обьїда корінці на сосні. З ворогами соснової садки воювати дуже трудно, а особливо чоловікові, що не вчився лісному ділу. На случай якої біди треба добитись до сусіднього лісничого і розпитати його, що і як треба робити у кожному разі. До 8—10 літ окрім полки на садці нічого робити; треба тільки берегти її *вид скотини та вогню*, та не слід збірати з під сосон відпавших з гілля голочок.

4. Як доглядати за бором.

На 8—10 роцi пiсля садки бiр почина давати користь, бо 8—10-лiтня садка, як що вона гарно викохана, бувае такою густою, що її треба пiдчистити; 15-лiтню садку можна вже прорiджати, 30-лiтню прорубати, а 60-лiтню й зовсiм зрубати, але в кожному разi треба добре памьятати, що i пiдчисткою, i прорiдкою, i прорубкою можна збавити лiс, як зробити його рiдким, бо сосна у рiдкому бору нiколи не буде гiнкою, стрункою, а буде рости у гiляки, буде корячкувата; тiлько у густому бору сосна чиститься вiд гiляк; вони без сонця сохнуть i вiдпадають, i сосна тягнеться у гору до неба, тiльки на макушцi зостаються не довгi гiлячки. Не можна нiколи вирубати стiльки сосон, щоб сонце сушило пiд бором землю: хай вона завжди буде пiд тiнью гiляк.

Пiдчистка. Пiдчистку роблять так: рубають сосонки меншого зросту —тi, що сохнуть, та що мiшають рости сусiднiм кращим соснам. Порубати треба стiлько, щоб тi сосни, що зостануться, через 1—2 роки покрили своїми гiллями землю. Пiдчистку у гарному бору можна зробити ще раз через 4 роки. Пiдчисткою можна взяти з 1 десятини садки примiрно 15 саж. хворосту та 30 сажнiв хамла.

Прорiдка. 15-лiтню садку можна прорiджати: вирубать сосонки кривi—тi, що сохнуть, чим небудь знiвеченi та т що одстали у ростi вiд бiльшости сосон (*мал. 23*). Прорiдка дасть з 1 десятини примiрно 6 саж. лат то-що.

Прорубка. 30-лiтню садку прорубають — вирубають сосни з сухими вершинами (макушками), зовсiм сухi



Мал. 23.

Як бачимо з цього малюнка, у бору ростуть: 1) самі великі сосни (№ 1) з широкою рясною макушкою; таких дерев у бору буває не багато; 2) більш усього у бору росте сосон № 2—це самі кращі дерева у бору; 3) сосон № 3 у бора буває доволі; їх вершини (макушки) трохи здавлені з боків; на соснах цих є сухе гілля; сосни № 4 *а* и *б* зовсім слабі, нерідко з однобокою макушкою; 5) сосни № 5 зовсім пропащі дерева.

Першою проріджою вирубають сосни №№ 4*б* и 5, а другою—вибірають з бору і № 4*а*, а як-що бір дуже густий, то можна зразу вирубати і № 4*а*.

Прорубкою вирубають сосни №№ 4*а*,*б* і трохи № 3, а як-що у нас бір густий, то вирубають і сосни №№ 5, 4*а* і *б* і половину сосон № 3.

та понівечені, вершини котрих загинули між гілляками инших сосон. Прорубають бір кожний раз, як попадаються сухі, суховершинні та понівечені сосни. З 30 до 60 літ прорубкою можна взяти з кожної десятини не менш 10 куб. саж. лісу. Що-б ми не робили, чи прочистку, чи прорідку, чи прорубку,—ніколи не можна обрубувати на соснах сирих гіляк, та краще б не займати і сухих, бо від цього сосна загниває і псується.

Рубка. 60-літню сосну можна вже рубати, абож сплош, абож вибірати з бору товстіші сосни, скажем від 6 вершків, товщиною поперек стволу. Зрубавши бір сплош, коріння корчують, а на оголеному місті садовлять знову соснові живці. Як що садка посаджена між шелюгом, як казано, то шелюг рубають кожні 3 роки.

Добре б було, як би, прочитавши оцю книжку, ви побалакали б з сусідами, а затим, зібравши сход, постановили громадою—садити що-року на пісках скільки десятин сосни: може б діти ваші, рубаючи бір, помьянули добрим словом і вас. Громаді посадити 20—30 десятин сосни що-річно—пусте діло, а багато б було з цього добра: окрім того, що з годом на селі була б у кожного своя деревина, піски не заносили б села, хутори, поля та луки.

У Изюмському повіті, у де-котрих громад, є соснові бори, пасаджені 40—50 літ тому назад, ще за часів военних поселеній. Діти поселян вже тепер рубають ці бори, жалкуючи, що мало їх насадили. Звісно, без лісу ніяк не можна жити та хазяїнувати, а щоб ліс був, треба його садити та ростити, а найбільш і скоріш на тих землях, котрі і так не дають ніякої користи—скажем на пісках. До діла, братці!

Скільки треба на 1 десятину живців, як між рядами буде аршин:

Між живцями арш.	1	1¼	1½	2	2½	3	3½	4	5	6
½	42.000	34.560	28.000	21.000	17.280	14.000	12.350	10.500	8.640	7.000
⅔	32.400	25.920	21.160	16.200	12.960	10.800	9.260	8.100	6.480	5.400
¾	28.000	23.040	18.665	14.000	11.520	9.330	8.230	7.000	5.760	4.665
1	21.600	17.280	14.400	10.800	8.640	7.200	6.175	5.400	4.320	3.600
1¼	17.280	13.820	11.520	8.640	6.910	5.760	4.940	4.320	3.455	2.880
1½	14.000	11.520	9.340	7.000	5.760	4.670	4.115	3.500	2.880	2.335
1¾	12.340	9.870	8.220	6.170	4.935	4.110	3.525	3.085	2.470	2.055
2	10.800	8.640	7.200	5.400	4.320	3.600	3.090	2.700	2.160	1.800
2¼	9.600	7.680	6.400	4.800	3.840	3.200	2.740	2.400	1.920	1.600
2½	8.640	6.910	5.760	4.320	3.455	2.880	2.470	2.160	1.725	1.440
2¾	7.850	6.280	5.230	3.925	3.140	2.615	2.240	1.960	1.570	1.310
3	7.200	5.760	4.800	3.600	2.880	2.400	2.060	1.800	1.440	1.200

СПИСОК КАЗЕННИХ ЛІСНИЧЕСТВ,

де сільські обчества, школи й церкви можуть здобути безплатно соснові живці й насіння і де можна бачити й посадкп соснового бору.

Лісничества:	Якої губернії:	Поштові адреси лісничеств.
Азовське	Катеринославської	Г. Маріуполь.
Александрійське	Херсонської	Г. Александрія.
Ананьївське	Херсонської	Г. Ананьевъ.
Бендерське	Бессарабської	Г. Бендери.
Бердянське	Таврической	Почт. отд. Шуютъ-Джуретъ.
Борисоглібське	Тамбовської	Ст. Терновка Грязе-Цариц. ж. д.
Броварське	Чернігівської	Ст. Бровары Курско-Кіев. ж. д.
Бузулукське	Самарської	Г. Бузулукъ.
Велико-Анадольське	Катеринославської	Ст. Благодатная.
Велико-Михайловське	Катеринославської	Г. Александровскъ.
Верхнедніпровське	Катеринославської	Ст. Саксагань.
Володиміровське	Херсонської	Черезъ Херсонъ въ с. Владиміровку.
Графське	Вороніжської	Ст. Графская Козлово-Ворон. ж. д.
Григоріопольське	Херсонської	Г. Тирасполь.
Елисаветградське	Херсонької	Ст. Большая Выська.
Задонське	Вороніжської	Г. Задонскъ.
Катеринославське	Катеринославської	М. Никополь.
Льговське	Курської	Г. Льговъ.
Нерубаево-Чутянське	Херсонської	М. Дмитровка.
Полтавське	Полтавської	Г. Полтава.
Ракитинське	Харківської	Ст. Мерефа.
Рацинське	Херсонської	Г. Вознесенскъ.
Телерманівське	Тамбовської	Г. Борисоглѣбскъ.
Хріновське	Вороніжської	Ст. Бутурлиновка.
Черкасське	Київської	Г. Черкассы.
Чорнолісське	Херсонської	Ст. Знаменка Харьк.-Никол. жел. д.

—⋇⋇—

Вийшли з друку такі видання:

№ 1. **Корыстни звирятка** (кажанъ, пжакъ та критъ), *О. Степовыка* (выдання друге, зъ 3 малюнкамы) . . . . . ц. 3 к.
*№ 2. **Про городыну,** *О. Степовыка* (выд. друге) . . . . ц. 5 к.
№ 3. **Молодыча боротьба,** *Ганны Барвинокъ* . . . . ц. 1 к.
№ 4. **Орыся,** *П. Кулиша* (зъ 4 малюнкамы) . . . . . ц. 2 к.
№ 5. **Вирна пара,** *Ганны Барвинокъ* . . . . ц. 3 к.
*№ 6. **Бжильныцтво** (выд. 2-е, зъ 23 мал.) *Ф. И. Немоловського.* ц. 10 к.
№ 7. **Оповидання про Антона Головатого,** *М. Комаря* (зъ 5 малюнкамы) . . . . ц. 5 (велен. 10 к.).
№ 8. **Оповидання про Тараса Шевченка,** *О. Кониського* (зъ 3 портрет. и 1 малюнк.) . . . . ц. 2 к. (вел. 5 к.).
*№ 9. **Розмова про сельске хазяйство, кн. IV, Выноградъ,** *Е. Чикаленка* (выд. 2-е, зъ 13 мал.) . . . . ц. 6 к.
*№ 10. **Розмова про сухоты на рогатій худоби,** *С. Ваганова* ц. 3 к.
№ 11. **Выговщына,** *П. Кулиша* (зъ портр.) . . . . ц. 2 к. (вел. 5 к.).
№ 12. **Оповидання про Богдана Хмельныцького,** *М. Комаря* (зъ 3 портр. и 5 малюнк.). . . . . ц. 8 к. (вел. 15 к.).
№ 13. **Видъ чого вмерла Мелася** (про дифтеритъ), *Г. Коваленка* . . . . ц. 3 к.
№ 14. **Оповидання про Ивана Котляревського,** *Б. Гринченка* . (зъ 1 портр. и 2 малюнк.) . . . . ц. 3 к. (вел 5 к.).
*№ 15. **Розмова про сельске хазяйство, кн. III, Сіяни травы,** *Е. Чикаленка* (выдання друге, зъ 7 малюнкамы) . . . ц. 5 к.
№ 16. **Добра порада,** *М. Загирни* (про скаженыну, выд. друге) ц. 3 к.
№ 17. **Оповидання про Евгена Гребинку,** *Б. Гринченка* (зъ портретомъ) . . . . ц. 3 к. (велен. 5 к.).
№ 18. **Про пошести або лыхи хворобы,** *В. Имшенецького* (выдання друге) . . . . ц. 3 к.
*№ 19. **Розмова про сельске хазяйство, кн. II, Худоба,** *Е. Чикаленка* (выд. 2-е, зъ 20 малюнк.) . . . . ц. 6 к.
*№ 20. **Розмова про сельске хазяйство, кн. V, Садъ,** *Е. Чикаленка* (зъ 36 малюнкамы) . . . . ц. 10 к.
№ 21. **Хто робыть, той и мае** (про Гарфильда) . . . . . . ц. 6 к.
*№ 22. **Розмова про сельске хазяйство, кн. I, Чорный паръ та плодозминъ,** *Е. Чикаленка* (выд. 3-е, выправл. и доповн., зъ 2 малюнк.) . . . . ц. 4 к.

1-е изданіе одобр. Учен. Ком. М. З. и Г. И. и допущ. М. Н. Пр. въ библ. учит. семин., въ учит. библ. начальн. учил. и въ народн. читальни и библіотеки. Премировано Харьк. Общ. Сел. Хоз. большою серебр. медалью.

№ 23. **Мудрый учытель** (оповидання про Сократа, зъ 2 мал.), *М. Загирни* . . . . ц. 5 к.
№ 24. **Якъ выгадано машыною йиздыты** (выд. 2-е, зъ портретомъ Стефенсона), *М. Загирни* . . . . ц. 3 к.
*№ 25. **Якъ дбаешъ, такъ и маешъ** (про господарство). *М. Ганька* . . . . ц. 3 к.
№ 26. **Наймычка,** поэма *Т. Г. Шевченка* (зъ 30 мал.) ц. 3 к. (вел. 10 к.)
*№ 27. **Прыгода на хутори,** *О. Русова* (метеорологія, зъ 18 мал.) ц. 5 к.

№ 28. **Божа искра,** оповидання про Рафаэля, *С. Русовои* (зъ 15 малюнкамы) . . . . ц. 5 к. (велен. 10 к.)
№ 29. **Катерына,** поэма *Т. Г. Шевченка* (зъ 15 мал.) ц. 5 к. (вел. 10 к.)
№ 30. **Ходимо за Нымъ,** *О. Кониського* (зъ 9 мал.) ц. 5 к. (вел. 10 к.)
№ 31. **Винокъ** (чытанка), *О. Билоусенка* (зъ 120 мал.) ц. 35 к (вел. 60 к.)
№ 32. **Сильськи прыгоды** (про выпасы), *Т. Рыльского* . . . ц. 5 к
№ 33. **У дытыны головка болыть—у матери серце** (якъ годуваты та доглядаты малыхъ дитей). *Г. Задёры* . . ц. 5 к
№ 34. **Пидъ землею,** опов. про шахты (выд. 2-е, зъ 8 мал.), *М. Загирни* . . . . ц. 12 к
№ 35. **Оборонець покрывдженыхъ,** опов. про Линкольна (зъ портрет.), *М. Загирни* . . . . ц. 10 к
№ 36. **Мале та розумне,** опов. про мурашокъ (зъ 2 мал.), *П. Е.* ц. 8 к
№ 37. **Середъ выноградаривъ пивденнои Франціи** *С. Русовои* (зъ 10 мал.) . . . . ц. 6 к
№ 38. **Якъ видкрыто Новый Свитъ,** *Д. Дорошенка* (зъ 7 мал.) ц. 6 к
№ 39. **Товарыськи крамныци,** *В. Доманыцького* . . . . ц. 5 к
№ 40. **На громадській роботи** (про П. Кулиша), *Д. Дорошенка* ц. 3 к
№ 41. **Первоучытели славянськи,** *А. Ст-го* . . . . ц. 5 к
№ 42. **Права що до выборивъ,** кн. I, *К. Квиткы* . . . . ц. 5 к
№ 43. **Права що до выборивъ,** кн. II, *К. Квиткы* . . . . ц. 5 к
№ 44. **Петрусивъ сонъ,** *М. Левицького* . . . . ц. 3 к
№ 45. **Вжитки селянські по Полтавщині,** *В. Василенка* . ц. 5
№ 46. **Український букварь,** *С. Русової* . . . . ц. 10
№ 47. **Початки науки про права́ конституційні,** *К.* . . . ц. 8
№ 48. **Як люде живуть у Норвегії,** *С. Р.* . . . . . . ц. 6
№ 49. **Оповідання про Вука Караджича** *А. Веретельника.* . ц. 5
№ 50. **Смерть за правду** (про І. Гуса), *В. Доманицького* . ц. 5
№ 51. **Про старі часи на Україні,** *М. Грушевського* (з 40 мал.). ц. 20
№ 52. **Про народоправство** кн. I., *А. Снаренка* . . . . . ц. 6
№ 53. **Як розвести на піску сосновий бір,** *П. Бородаєвського,* (зъ малюнками). . . . . ц. 10
№ 54. **Про хімію,** *Вас. Мазуренка,* (зъ малюнками). . . . ц. 15

Книжки, визначені зіркою *, ухвалені „Министерствомъ Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ“, за-для нижчих хліборобських і садівницьких шкіл.

ЧЛЕНИ ТОВАРИСТВА, ЩО ЗАПЛАТИЛИ ВНЕСОК ЗА ОСТАННІЙ РІК, ДІСТАЮТЬ БЕЗ ПЛАТИ ВСІ ВИДРУКОВАНІ В ТІМ РОЦІ ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА.

Главные склады изданій Общества въ Спб.—въ книжн. магаз. Н. Г. Мартынова (Александринская площадь, д. 5), и въ Кіевѣ—въ книжн. маг. „Кіевской Старины“ (Безаковская, 14). **Складъ Правленія:** Казанская, 39, у д-ра медицины Е. С. Грибинюка. Сверхъ того, изданія Общества можно получать во всѣхъ лучшихъ книжныхъ магазинахъ.